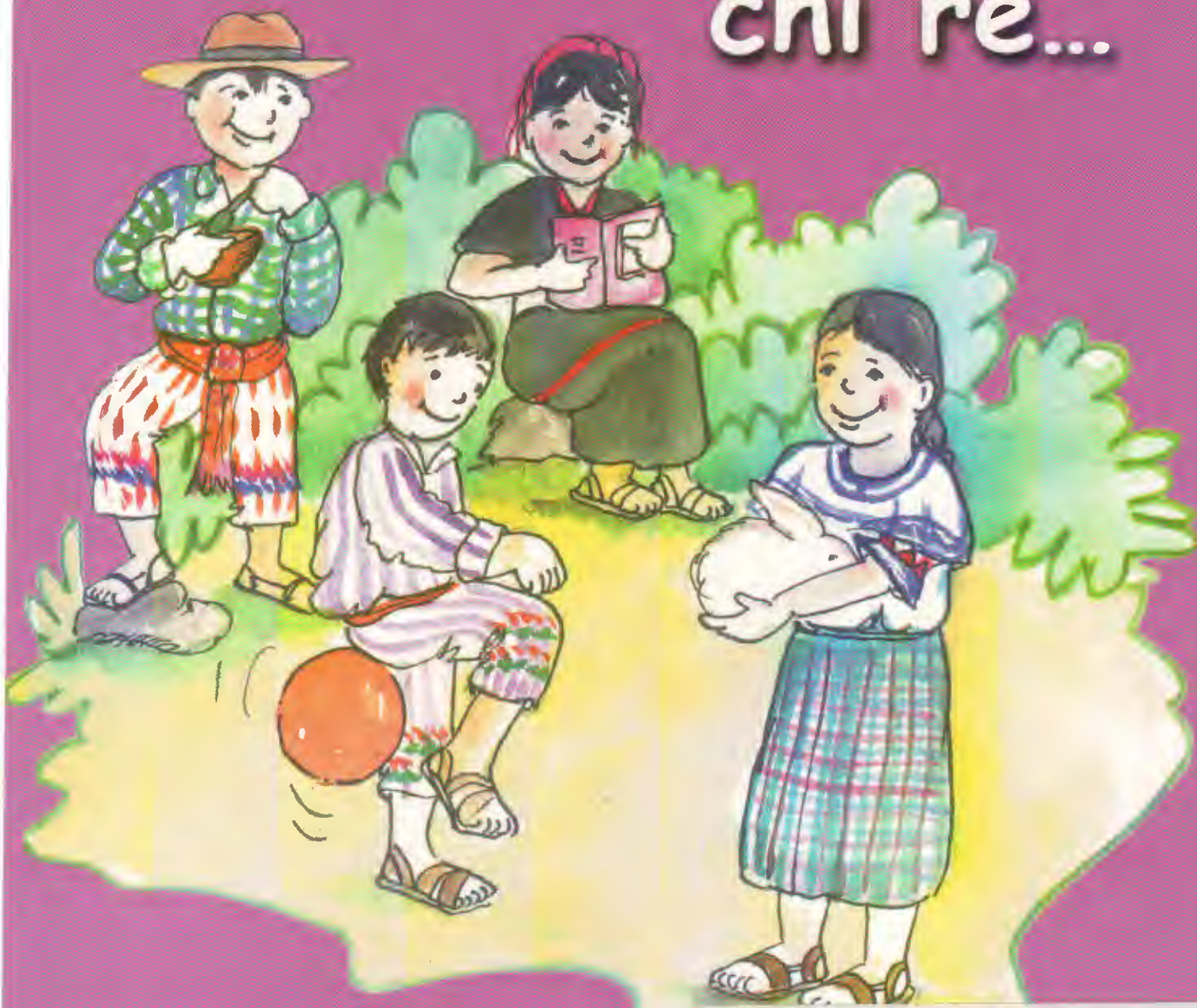

K'o qaaq'a'

chi re...

Tz'ijb'aneel
Armando Quiacaín
B'anol achib'al
Mayra Fong Rodríguez

Ejemplar de archivo

Universidad
Rafael Landívar
Teaching Institute for Guatemala

K'o qaaq'a'

chi re...

Tz'ijb'aneel
Armando Quiacaín
B'anol achib'al
Mayra Fong Rodríguez

La elaboración e impresión del presente libro fue posible gracias al apoyo financiero del Fondo de Desarrollo Indígena Guatemalteco -FODIGUA-.

Molib'al tziiij/Colección:	Ruwujaal tijooneem/Materiales Educativos, No. 205
Rucholajiil/Serie:	Tz'utujiil, No. 9
Rumokib'aliil/Área:	Soloos nuk'uuj rixiin b'anib'aliil/Estudios Sociales, No. 2
Mokib'aliil/Directora de la colección:	Lucía Verdugo de Lima
Tz'ijb'aneel/Autor:	Armando Quiacáin
B'anol achib'al/Ilustradora:	Mayra Fong Rodríguez
Nuk'ul rujikaal/Diagramador:	Carlos R. Figueroa
Nuk'ul tziiij/Revisor:	Ajpub' Pablo García

Lic. Gonzalo de Villa, sj
Rector
Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General
Dr. René Poitevin
Vicerrector Académico
Dr. Hugo Beteta
Vicerrector Administrativo
Lic. Luis Quan
Secretario General

Rucholaaj

Ookeem	5
K'o qaaq'a' chi re	6
K'o qaaq'a' chi re noqtzuuqi	7
K'o qaaq'a' chi re noqaq'omaxi	12
K'o qaaq'a' chi re jun qaab'ii'	16
K'o qaaq'a' chi re noqak'axaxi	19
K'o qaaq'a' chi re noqtijoxi	23
K'o qaaq'a' chi re jun qoochooch	26
K'o qaaq'a' chi re noqk'eje' pa ki'kotemaal	29
K'o qaaq'a' chi re ch'ajch'oj noqk'eje' wi'	32
K'o qaaq'a' chi re noqajo'xi	35
K'o qaaq'a' chi re noqejtz'aani	38
K'o qaaq'a' chi re jun qatinaamitaal	41
Qasamaaj	43
K'aak'a taq tziiij	44

Ookeem

Ja ri oq ak'alaa' k'a qamajoon k'iyeeem. K'iy naquun
nik'atzin chi qe pa qak'asaleemaal, kani' chi re
qaawaay, qoochooch, qatziyaq, qatijoxiik,
qayuq'uxiik, qato'iik k'in qaq'omaxiik.

Ja qaatee' qatata' rajawaxiik k'a nkeeya' chi qe ja
nk'atziin chi qe, utz k'a noqk'iyi, nnimari ja qana'ooj,
nqojtaqiiq qasamaaj k'in noqok utzilaj taq winaq.

Qasik'iij k'a ronojeel ja k'o qaaq'a' chi re.

K'o qaaq'a' chi re...

K'o qaaq'a' chi re...

Qonojeel ja ri oq ak'ala' rajawaxiik chi qe
noqk'eje' pa ki'kotemaal. Rumaal k'aari' ja
q'etol taq tziiij k'in k'amol taq b'eey kinuk'uun
ruuchii' ronojeel ja k'o qaaq'a' chi re, utz k'a
ma k'o ta nb'ano itzeel chi qe. Qasik'iiij k'a
k'in qach'ob'o' qaaq jawi qab'anoon ronojeel
owi ya'oon chi qe ja nuub'iiij ja wuuq.

K'o qaaq'a' chi re noqtzuuqi

Chi naqaaj opoon woochooch k'o jun ti alaa' wuquu' rujuunaa', aa Xee ruub'ii', qas ti ch'u'j k'in maxko' ntziijooni, k'in qas ti q'ijlo'neel. Xuumaj eel k'a najb'eey juunaa' pa tijob'al, chee wi' chi ajniim nk'asoji njosoq'ij eel rii' k'in pa ki'koteemaal nb'e. Toq xuub'an opoon juun ka'i' iik', ja ruutee' xuumaj saamaaj, chi ajniim nel eel chi roochooch k'in ma tib'aan kaan chik ruuwaay aq'ab'iil, ja k'a toq nk'asoj to ja ti alaa' ma k'o ta nuutij eel.

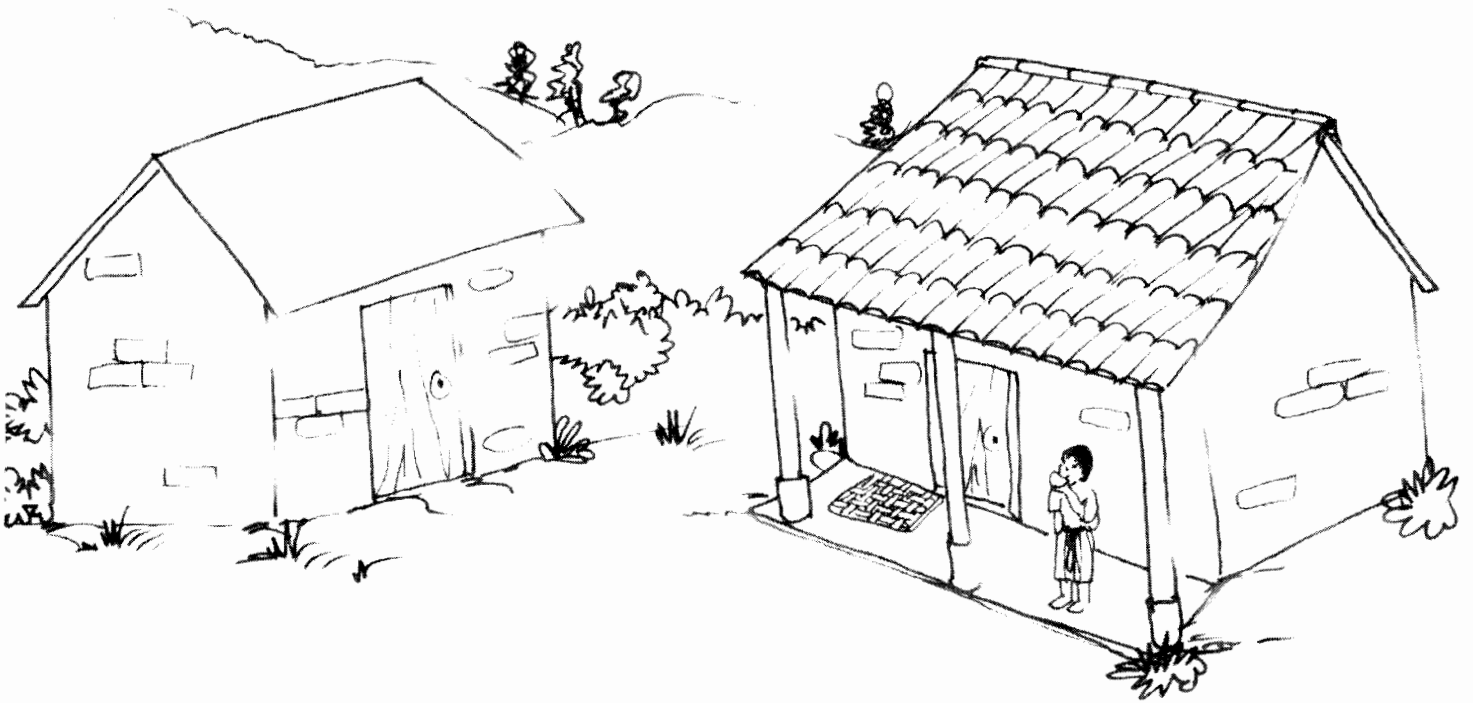
K'o qaaq'a' chi re...

Chi ruuwach roochooch chi ri' k'o wi' ruch'utitee', ja naan Xwaana. Ti b'anol keem, chee wi' ronojeel aq'ab'iil nuutzak q'oor nmu'b'a' ruukeem chi paam. Xuub'an k'a juutij ja ti alaa' qas nnaq'aq'an ruupaam toq xk'asooj to.

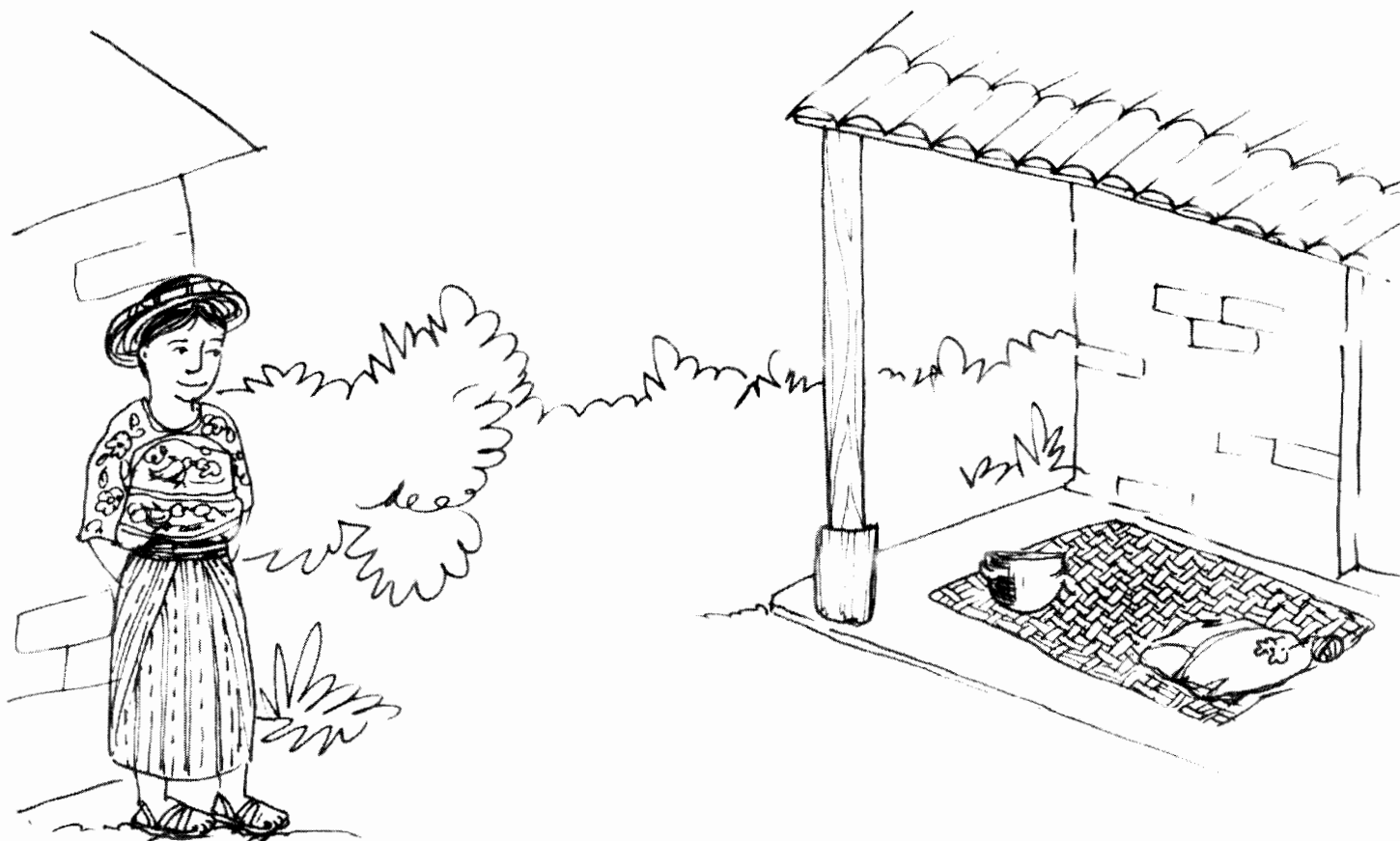
Toq xel to chi ruuwach jaay xuutz'et opoon jun t'u'y q'oor rusitib'aan kaan ja ti ruch'utitee'. Ja ti naan ruya'oon kaan utz k'a ntewari k'in nmu'b'a' ti ruukeem chi paam.

Ja k'a, ja ri aa Xeep xuutij eel ronojeel ja q'oor rumaal ruq'aq'aniil ruupaam. Qas maq'an xqaaj chi ruupaam k'in qas ki' xuuna' eel.

K'o qaaq'a' chi re...

K'ajk'aa ri' xel to ja ruch'utitee' ruk'aan ja ruukeem.
Toq xuutz'et ma k'o chik ta ruupaam ja ti ruut'u'y,
rumaal k'aari' maxko' rayewaal nuub'an qaaq. ¿Naq la
k'a chi tz'i'aal xtijo' eel ja ti nuuq'oor?, ne' qaaq pa
ruuk'u'x.

Toq xopooni ja ruutee' ja ri aa XEEP xb'iix chi re rumaal ja ti naan naq xuub'an. Ja chi ruuwach ari jaa' ja ti naan tz'i' xtijowi ja q'oor. Toq k'a xeqaaji ja ti alaa' xuub'iij chi ke chi ari jaa' xtijo' eel, rumaal raq'anil ruupaam.

Ja ti naan ma xuub'an ta rayewaal, xer waa ri' xuub'iij chi re ja ruutee' chi rajawaxiik nuub'an ruuwaay ronojeel taq aq'ab'iil ja ti raal. Ja ri aa XEEP toq nb'e pa tijob'al kaamiik nuutij eel na yooq' rachib'iil kinaq' k'in ch'aroon.

Ja qaatee' qatata' rajawaxiik noqkeetzuq. Nk'atziin chi qe chi noqwa'i.

K'o qaaq'a' chi re...

K'o qaaq'a' chi re noqaq'omaxi

K'o jun ti alaa' aa Luu' ruub'ii', ari jaa' ka'i' q'iij xyawaji, xti'oon ruupaam. Ja ruutee' k'iy aq'oom xuuya' chi re, k'ooli k'ay, ch'am k'in poqon. Qas k'ayeew xuub'an ja ri aa Luu', xer waari', najo'x rumaal ja ruutee' rutata' cheewi' xaq'omaxi. Keewa' xuub'an ri'.

Ja ri aa Luu' xyawaji rumaal chi toq xel to pa tijob'al
xuuloq' ka'i' tzok'ok' k'o kinaq' chi ruuwach. Qas ki'
xuuna', rumaal k'aari' xuuloq' chik ka'i' k'o ooj chi
ruuwach.

K'o qaaq'a' chi re...

Toq xuluqaj chi jaay xuumaj
chooy, rumaal chi
xruq'a'xaaj ruuwi' ja
ruuwaay. Qas lawalo'
nuub'an chi ruuwach ch'ajt.
Toq xtz'ejt rumaal ja
ruutee' xk'amar eel ruk'iin
jun aq'omaaneel.

Qonojeel ja ri oq ak'alaa' ya'tal
chi qe noqaq'omaxi. Utz
noqk'amar eel kuk'iin
aq'omaaneel owi kuk'iin winaq
ja ne'aq'oman pa qatinaamit, ja
nkeekoj q'aayis, taq ichaaj,
ruuwach tijko'm, kani' chi ke
iyoomaa' owi ajkuumaa'.

K'o qaaq'a' chi re...

K'o qaaq'a' chi re jun qaab'ii'

Ja qati't qamama' ojeer qas jab'el keeb'ii' xkeeya': Jun Ajpub', Oxi' K'at, Ixkonq'a', Ixtz'unun. Kaamiik chaqajaa' qas jab'el ruuka'b' qaab'ii': Kaq'iin, Ixmataa', Chab'ajaay, Siisa'y, K'i'q, Ixkoya'.

Ja ri inin ta Xwaana nuub'ii',
nuk'axeel ja ti wati't. Ja nuutee'
ruk'axeel ja ruch'utitee', ja k'a
nutata' ruk'axeel ja numama'. Oq
kaji' qonojeel pa jaay qachib'iil ja ti
qaamiix, aa B'o'j ruub'ii', rumaal chi
qas ti ch'uch'uj ti riij.

Nuk'axeel

¿Naq aab'ii' k'a atat?

Aa Weel.

¿Naq k'a ak'axeel?

Nuutee'.

At alaa' wa'an, ¿naq rumaal
k'a aatee'

Ja nuute' naan Weel ruub'ii'. Ma ee k'o
ta waanaa', oq ala'ii' qonojeel ja raal,
chee wi' in ruk'axeel, utz k'a k'ooli
xtiqana'tab'eej.

K'o qaaq'a' chi re...

Ja ri oq ak'alaa' nik'a'tzin chi qe nk'eje' jun qaab'ii' utz
k'a noqsik'ixi k'in noqna'taxi. Toq k'o qaab'ii' nojtaqix
qaawach kumaal winaq.
¿Naq nb'iix k'aari' chi qe jaawi' ma k'o ta jun qaab'ii'?

K'o qaaq'a' chi re noqk'axaxi

Qas ki' qaak'u'x toq noqkak'axaaj ja qaatée' qatata'. Nqaab'iij chi ke naq nik'a'tzin chi qe, naq nti'oon chi qe, naq xqaab'an pa tijob'al k'in naq nqaajo' nqaab'an pa qoochooch.

K'o qaaq'a' chi re...

Toq ma kogkak'axaaj ja qaatee' qatata' qas poqon ngaana'. K'ooli rumaal neqab'ana' to naquun ja ma utz ta, rumaal chi ma qojtaq ta.

Kani' xuub'an jun ti ixtan juutiiij jo'oo' rujunaa', xrak'axaaj chi re ruutee' naq ch'apaq nuukoj nuch'ajb'eej ja ruulaaq; ja ruutee' ma xk'ulb'a' ta ja ti raal.

Ja ti ixtan q'eqach'apaq
xuch'ajb'eej ja ruulaaq. Toq
xuusaq ja ti ruulaaq qas itzeel
ruxulaa' xeeli. Xuumaj ooq'eej,
čb'aar nnuutij chik wi k'awa' ja ti
nukinaaq' k'in ruya'al ti nuutii?',
ne'e ja ti ixtan.

K'o qaaq'a' chi re...

Ja ri ixoq toq xuutz'et ja ti raal qas poqon xuuna'.
Xuch'eleej ja ti raal k'in xuuk'ut chi ruuwach jani'
nuub'an chi re ruch'ajiik ja ruulaaq. K'ajak'a ri'
xrojtaqiiij ja ti ixtan k'in qas xki'koti.

Pa kajkaj kojtziijooni. ¿La netzijoon quk'iin ja
qaatee' qatata'? ¿Jani' ramaaj netzijoon
quk'iin?

K'o qaaq'a' chi re noqtijoxi

¿Naq nuuk'ut aatee' atata' chi aawach ti alaa?
¿Ti ixtan, naq nkeek'ut aatee' atata' chi aawach?
Qacholo' naq nkeek'ut qati't qamama' chi qaawach.

K'o qaaq'a' chi re...

Ja qati't qamama' qas xepixab'ax kumaal ja keetee'
kitata' ojeer. Xb'iix chi ke chi nkitz'ub'aaj keeq'a' taq
ri'jaa' toq nsaqari k'in toq nekeek'ul pa b'eey. Chaqajaa'
xk'uuti ja saamaaj chi keewach utz k'a ma tikeeb'an
elaq' toq neriji'xi.

Chaqajaa' rajawaxiik nyaa' jun utzilaj tijooneem chi qe pa
tijob'al kumaal ja qajtii. Ronojeel nkeek'ut chi qaawach
xtik'atzin ta k'a chi qe pa qoochooch, kani' chi re
tz'ijb'aaneem, sik'in ruuwach wuuj, b'anoj ajilaaneem,
josq'iineem.

K'o qaaq'a' chi re...

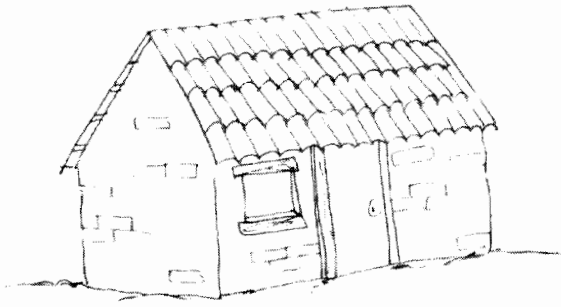
K'o qaaq'a' chi re jun qoochooch

Nik'a'tzin chi qe nk'eje' jun ti qoochooch, utz k'a
noqruuto' chi ruuwach teew,
k'atan, iiq', xokomeel k'in
jab'. Qatz'eta' nape'
jani' nkeeb'an ja taq
chikop:

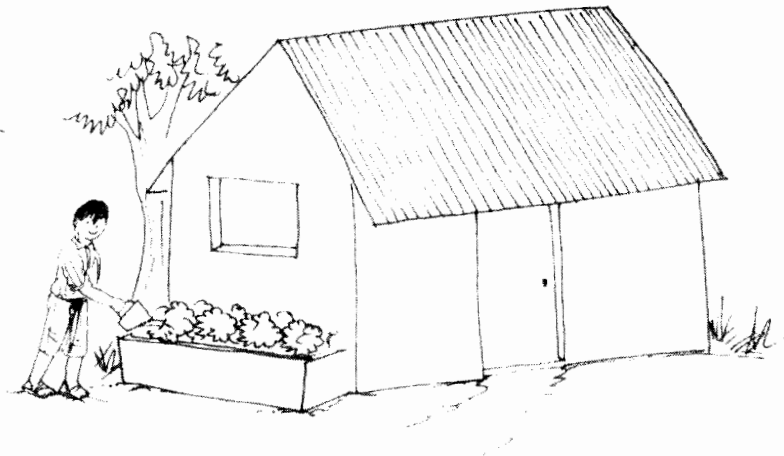
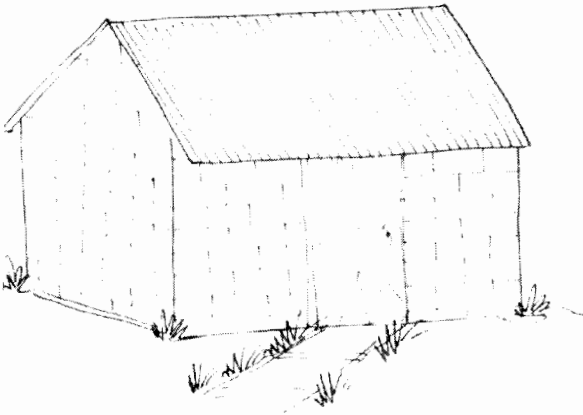
Ja taq kuuk pa ruuq'a'
chee' k'o wi' taq koochooch,
ja taq umul chi ruuxee' taq
aab'aj k'o wi' koochooch, ja taq
sanik pan uleew kib'anoon wi'
kik'ojlib'aal, ja taq ch'uu' pa ya'
kib'anoon wi' keesook.

¿Jani' roochooch qab'anoon ja ti
qaatz'ii'?

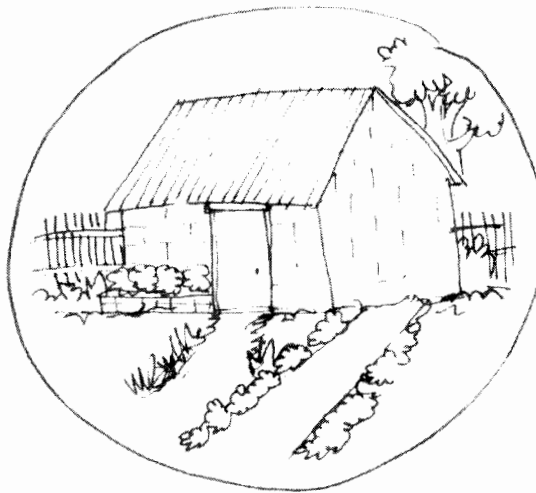
K'i'y ruuwach ja taq jaay k'o pa qatinaamit. K'ooli xojt ruuwi' k'in k'oli tz'aaq ruuwi'. K'o julee' chaqajaa' ch'ijch' ruuwi' k'in julee' chik k'im ruuwi'.

Rajawaxiik ronojeel q'iij njosq'ixi k'in nk'uut chi qaawach ja rujosq'ixiik ja ti qoochooch, utz k'a qas ki' ti ruxulaa' k'in qas ti xuk'uk' noqtz'aan chi paam.

K'o qaaq'a' chi re...

Qasamaaj:

¿Naq nkeeb'an k'aa ri' ja taq ak'alaa' ma k'o ta koochooch?

Tab'ana' rachib'al ja ti awoochooch at k'o wi' kaamiik.

Tab'ana' rachib'al ja ti awoochooch naab'an toq xkatriji'xi.

K'o qaaq'a' chi re noqk'eje' pa ki'koteemaal

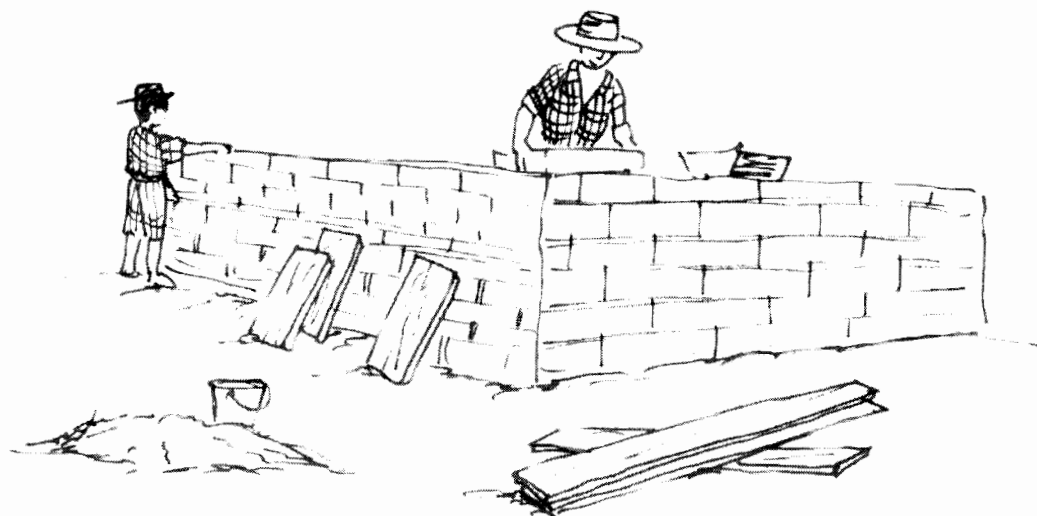
Qas ki' qaaq'u'x toq ma k'o ta ch'o'ooj nkeeb'an ja qaatée' qatata'. Qas ngaxib'eej qii' k'in gas itzeel ngak'axaaj toq nkich'oliiy kii' pa taq jaay. Ki'koteemaal nqaajo', tzeeb' nqaajo', ajob'en rii'iil nqaajo'.

K'o qaaq'a' chi re...

Qas ki' qaak'u'x toq pa mookaaj noqsamaji.
Nkeechol chi qaawach ja qaatee' qatata' naq
nqaab'an chi re ja qasamaaj.

Rajawaxiik k'a noqnimaani ja ri
oq ak'alaa', utz k'a ki' keek'u'x
ja qaatee' qatata'. Ma
keqaach'ey ta ak'alaa'
chaqajaa'.

Qas ki' qaaq'u'x toq pa mookaaj noqwa'i. Qas
noqtze'b'eeni k'in qas utzilaj wa'iim nqaab'an toq oq
tz'aqat qonojeel. Qas ki' nqaana' ja taq suub'aan owi
to'om pa ruuwi' jun xaaro kape.

K'o qaaq'a' chi re...

K'o qaaq'a' chi re ch'ajch'oj noqk'eje' wi'

Rajawaxiik chi qe pa ch'ajch'ojiil noqk'eje' wi' utz k'a utz qatz'ejtiik k'in ma k'o ta yaab'iil nqaab'an.

Qach'aja' qaachii', qatija' atineem, qach'aja' qapalaj, qach'aja' qaaq'a' toq noqwa'i k'in qajika' risamaal qaawi'.

Nik'a'tziini chaqajaa' nqaajal qatziyaq. Ch'ajch'oj qakojo'. Ma tiqatz'iloj ta k'a qii'.

Rajawaxiik ch'ajch'oj noqwar wi'. Qaab'iij chi ke ja qaatee' qatata' tikich'aja' qachama'r. Tikik'utu' chi qaawach ja rujosoq'ixiik ja qaach'ajt k'in ti qoochooch b'aar noqwar wi'.

K'o qaaq'a' chi re...

Chaqajaa' ya'tal chi qe nk'uut chi qaawach naq ngaab'aan
chi re mees pa b'eey, utz k'a ngaab'an ojoj k'in qas
jab'el rutz'ejtiik neeli ja qatinaamit. Toq k'o winaqii'
nkeek'aq kaan q'aayiis pa taq b'eey qaab'iij chi ke chi
tikisik'a' eel.

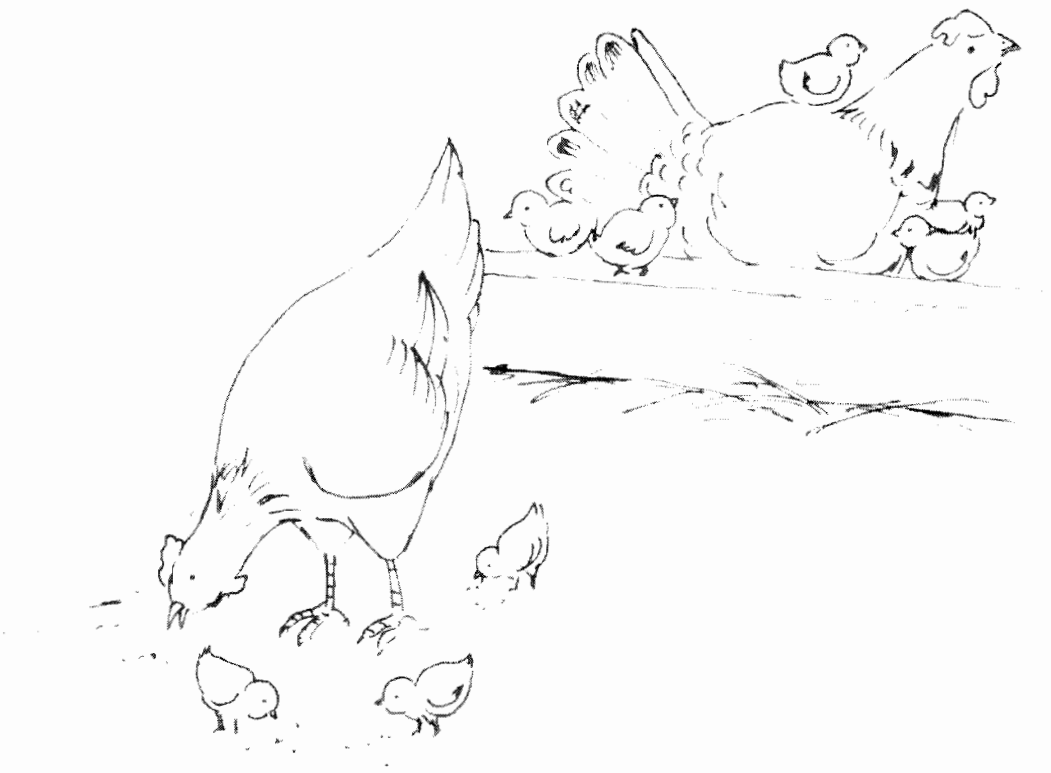
K'o qaaq'a' chi re noqajo'xi

Ja qaatee' qatata' qas noqkib'isooj. Eeje'ee' utziil nkaajo' chi qe. Noqkeekuch chi ruuwach jab', ma qokeeya' chi ruuwach q'iij, noqkipixab'aaj. Rumaal k'aari' k'o chi nkeek'ut ja ri ajob'en rii'iil chi qaawach.

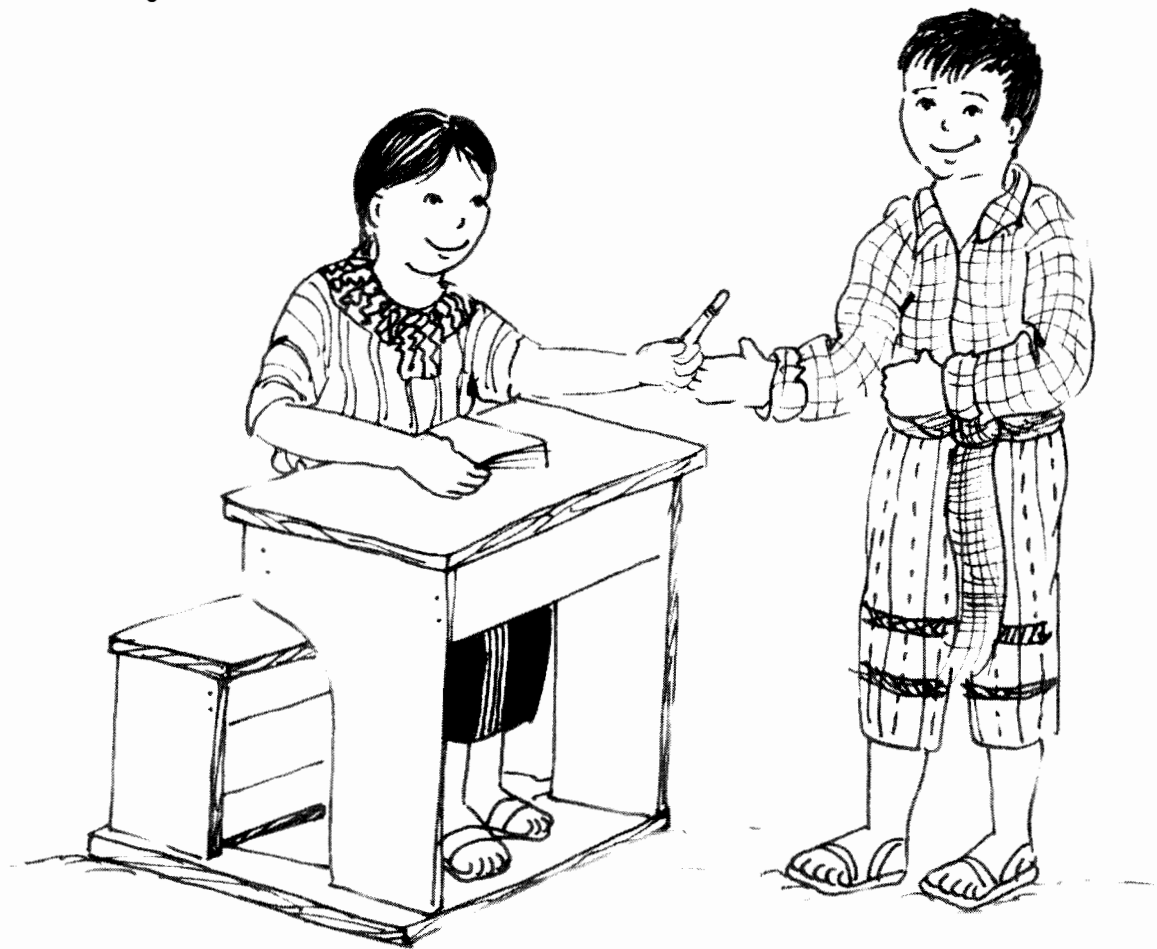

K'o qaaq'a' chi re...

La qatz'etoon naq nuub'an jun ak' chi ke
taq raal. Toq nuuwil jutz'iit q'oor pan
uleew chaaniim nerusiik'iij k'in nuuya' chi
ke ja ti q'oor. Toq npe teew neruub'otz pa
ruuxiik' ja taq raal. Toq nenaqi ja taq
raal neruuto'. Keeri' k'a tikib'ana' chi qe
ja qatee' qatata' chaqajaa'.

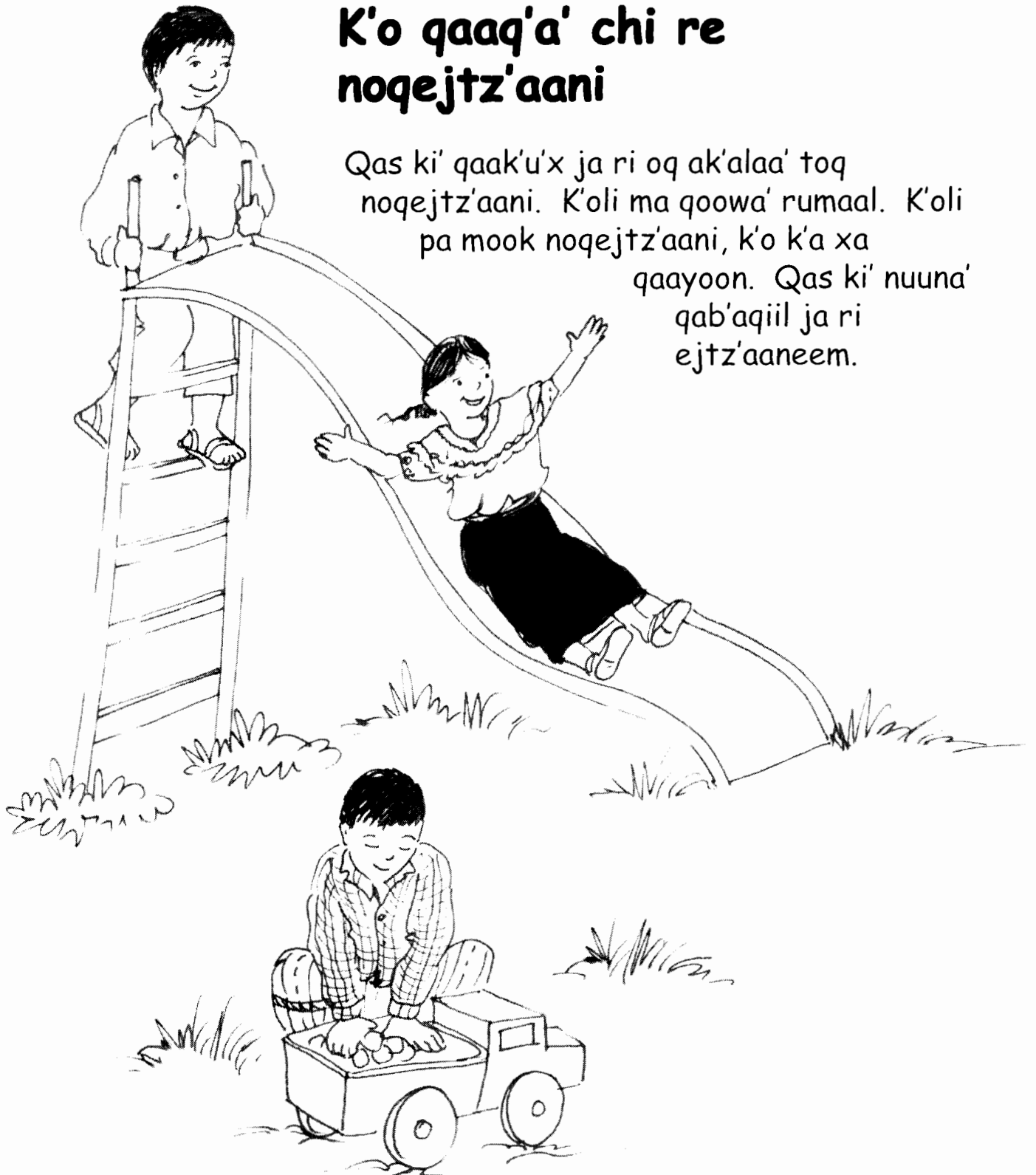
Utz keqatz'eta' k'in keqajob'eej ja taq
qachib'iil pa tijob'al. Toq nkeeqaj jun ti
tz'ijb'ab'al chi qe qaya'a' k'a. Chaqajaa'
qajob'eej ja tijooneel utz k'a noqrajob'eej
ari jaa'.

K'o qaaq'a' chi re...

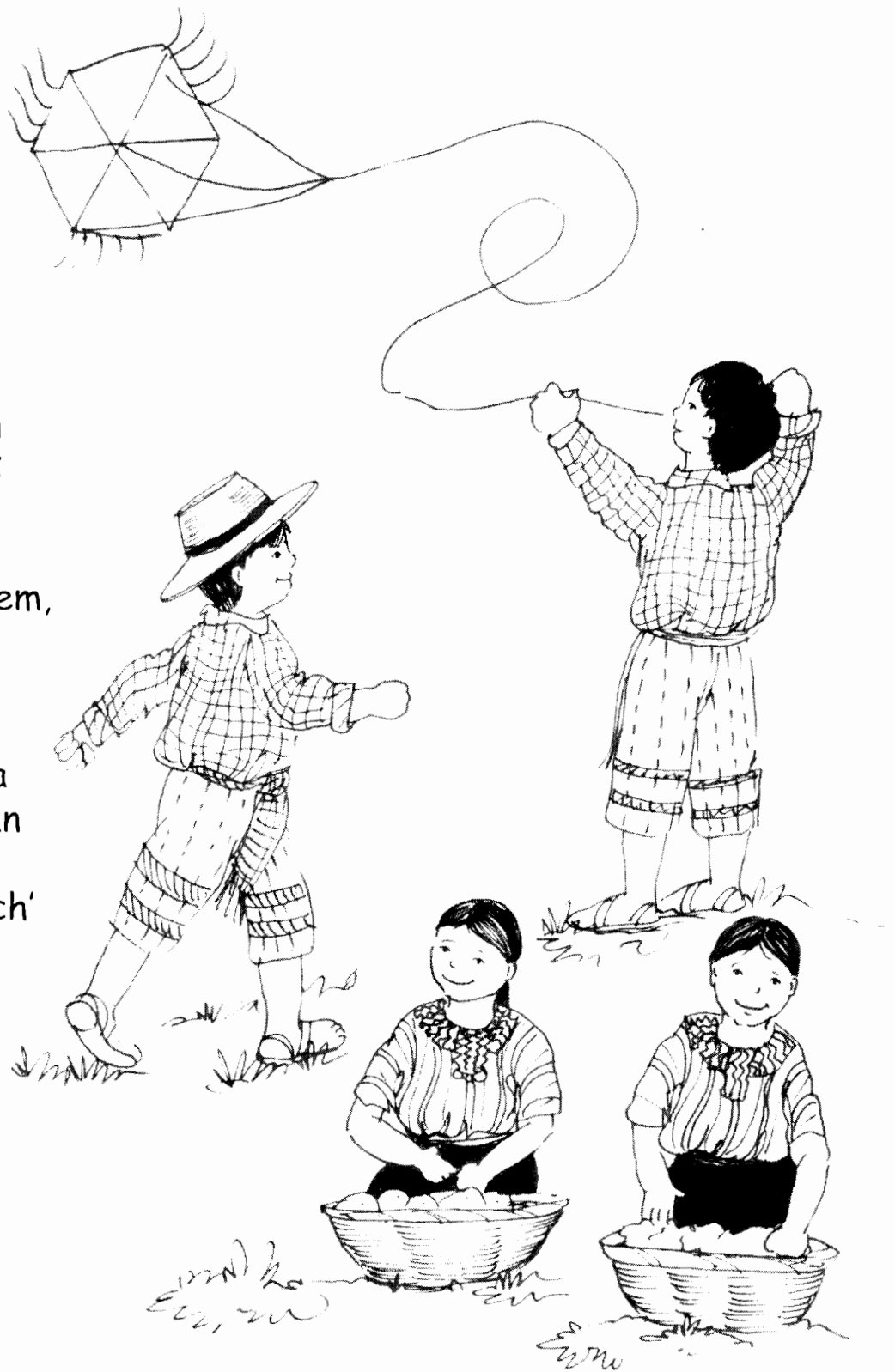
K'o qaaq'a' chi re noqejtz'aani

Qas ki' qaaq'u'x ja ri oq ak'alaa' toq
noqejtz'aani. K'oli ma qoowa' rumaal. K'oli
pa mook noqejtz'aani, k'o k'a xa
qaayoon. Qas ki' nuuna'
qab'aqiil ja ri
ejtz'aaneem.

K'iy ruuwach ja
taq ejtz'aaneem
nqaab'an.
Nqeitz'ab'eej
k'olaaj,
nqach'ikib'a' wuu
chi kaaj, nqaajux
pan uleew,
nqab'atataj qii',
nqaab'an k'ayiineem,
neqab'ana' sii',
nqaatzaq way.

Ma tiqamestaj ta
k'a: ma qo'ejtz'aan
ta pa b'eey.
Noqruuk'ox ch'ijch'
owi neqapajisaj
winaqii'.

K'o qaaq'a' chi re...

Rajawaxiik nyaa' jun ti ramaaj chi qe ronojeel taq q'iij,
utz k'a noqejtz'aani. Ya'tal chi qe noqtze'b'eeni.

Qacholo' naq ejtz'aaneem
qojtaq k'in qab'ana' juun ka'i'
kuk'iin qachib'iil.

K'o qaaq'a' chi re jun qatinaamatitaal

Qonojeel ja ri oq winaq toq noqalaxi k'o jun qatinaamit. Ja ri ojoj chi paam ja nimalaj tinaamitaal Iximuleew oq k'o wi.

Ja qatinaamitaal nik'a'tzin chi qe rumaal k'o jun qab'anikiil, ee k'o qach'alaal, k'o quuleew b'aar ngaatik wi' qanaquun k'in b'aar noqk'astan wi'.

K'o qaaq'a' chi re...

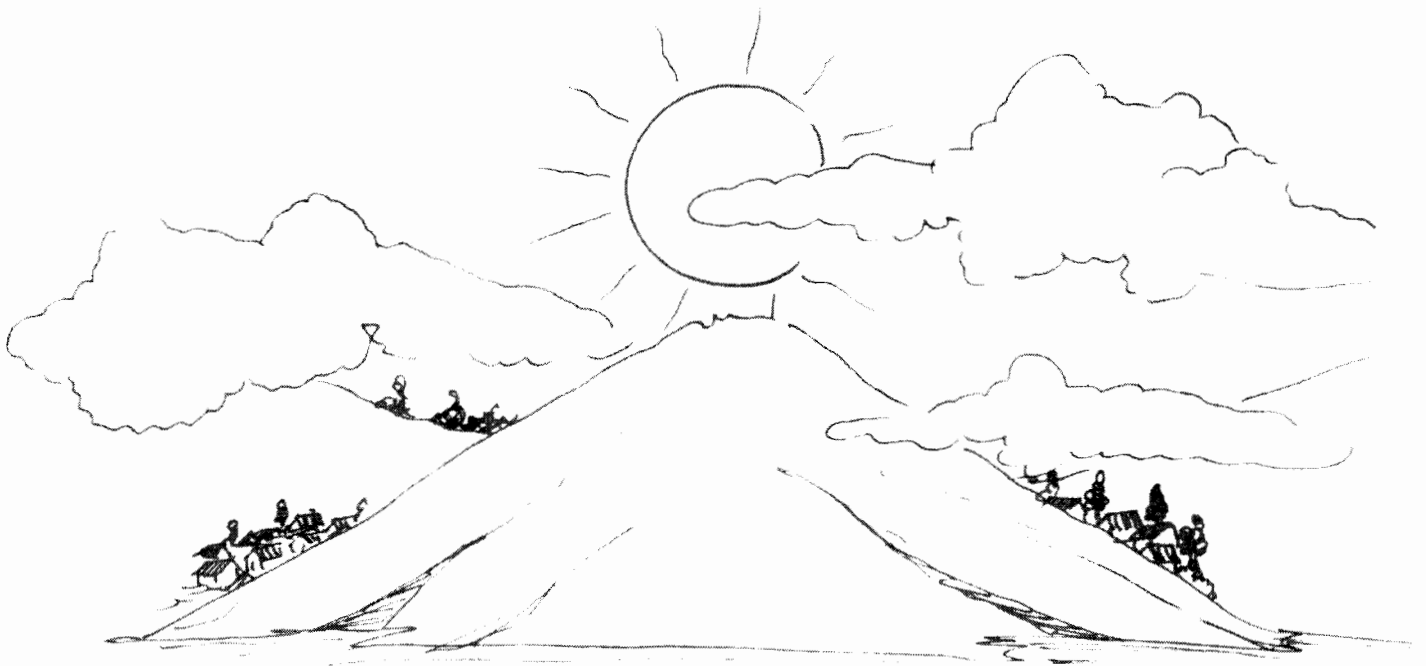
Ee k'ooli xe'alax pa B'atz'ib'al Juuyu', Xe' Kuku' Aab'aj,
pa Tz'unun Ya', Tz'ulu' Juuyu', Tz'ikin Jaay, Xe'laju',
Tz'olaj Ya', Pan Ajache'l.

Aj Xe' Kuku' Aab'aj, neche'xi ja ne'alax Xe' Kuku' Aab'aj.
Aj Tz'olaj Ya' neche'xi ja ne'alax pa Tz'olaj Ya'.

¿Naq ruub'ii' atinaamit?

¿Naq tinaamit at b'enaq wi' pa k'asataaneem?

¿Naq nb'iix chi aawe rumaal ja ri atinaamitaal?

Qasamaaj:

Qak'ulub'a' ja k'axaaneem, qotziijooni, qotz'ijb'aani
owi qab'ana' naq nuub'iiij chi qe ja ka'i' oxi' cholaaj
tziiij ri':

¿Qacholo' ka'i' naquun k'o qaaq'a' chi re, ja xqojtaqiiij
chi ruuwach ja qaawuuj?

¿Naq chik julee' k'o qaaq'a' chi re ja ma k'o ta chi
paam ja wuuj, naach'ob' atat?

¿La tz'aqat chi aawe ronojeel ja k'ol aaq'a' chi re?
Jawi ma tz'aqat ta, naq rumaal naach'ob' atat?.

Qacholo' chi keewach qaatee' qatata' ronojeel ja
xqojtaqiiij.

K'o qaaq'a' chi re...

K'aaj'a taq tziiij

TZ'UTUJIIL	KAXLAN TZIIJ	JUUNAAN TIB'IIJ
Ajilaaneem	Contar	
Aaq'ab'iil	Madrugada	Nimaaq'a'
Chab'ajaay,	Chavajay	
Ixkonq'a'	Arco iris	
Ixmataa'	Ixmata'	
Jani'	Cuánto	Q'ajni'
Juutiiij	Una vez	Jumeej
K'i'q	Quic	
Kuku'	Tinaja	Chinaaw
Kaq'iin	Quiacaín	
Maxko'	Mucho	Pook
Naan	Anciana	Ri'laj tee'
Naquun	Cosa	Achnaq
Qachama'r	Nuestra chamarra	
Chi re	Preposición	tre, tzra, che,
chre		
Chi ri'	Preposición	tri', chi'
Ramaaj	Tiempo	
Tz'unun Ya'	San Pedro La Laguna	
Xe' Kuku' Aab'aj	San Juan La Laguna	
B'atz'ib'al Juuyu'	San Pablo La Laguna	
Tz'ikin Jaay	Santiago Atitlán	
Tz'ulu' Juuyu'	Santa María Visitación	
Xe'laju'	Quetzaltenango	
Tz'oloj Ya'	Sololá	
Pan Ajache'l	Panajachel	

Esta publicación fue impresa en los talleres
gráficos de Serviprensa S.A. en el mes de
noviembre de 2003. La edición consta de
1000 ejemplares en papel bond 80 gramos.

